

A bácskai élet vicinálisa

Mellbevágó gondolatot olvastam Herceg János tollából, először el se hittem, hogy a sajátja, azt gondoltam, idézi valahonnét: „A történetírásnak mindenkor számolnia kell a maga korának nézeteivel. S vannak időszakok, amikor érdekeknek kell alávetni a múlt vizsgálatát, s amikor az említett nézetek fontosabbak a tényeknél s az igazságnál.”¹ A tényeket és az igazságot az érdekek mögé utasító gondolat nem pusztán tényközlés, nem elítélő megállapítás, hanem a kétszer leírt, és ez által nyomatékossított „kell” szó gyakorlatilag legitimálja a történelmi kutatás érdekelvűségét, ami sokkal inkább tűnik a parancsuralmi rendszerek dogmájának, mint egy európai gondolkodó érvelésének.

Valóban ezen a véleményen lett volna Herceg? Mert szenvedélyes lokálpatriótaként lehetett volna, írói eszköztárával, alkotói tekintélyével élve olyan simára polírozott Zombor- és Bácska-képet hagyhatott volna olvasóira, hogy azok láttán a város korábbi történetírói is megnyalták volna mind a tíz ujjukat. De nem így történt. Herceg Jánost az előtte járókkal szemben, akik „Evlia² Cselebitől kezdve Muhi Jánosig kivétel nélkül idegenek voltak, akik csak rövidebb-hosszabb időt töltöttek a városban”³, olyan szoros érzelmi kötelék fűzte a Bácskához és szülővárosához, hogy bátran fellebbentette múltjáról az egyenlenségeket eltakaró leplet, szemébe mondhatta fogyatékoságait, miközben rajongásig ívelő szeretete nyomán igyekezett Zombor minden erényéről megemlékezni. Írásai, esszéi, tanulmányai a helytörténeti kutatás kútfői, s

hogy azzá lehessenek, Herceg bizony alaposan átnyálazta a korábbi történeti feljegyzéseket, átértékelte őket, és megfogalmazta saját meglátását, amiben szellemesen ötvözte az elbeszélőkészséget a tárgyismerettel.

Evlia Cselebi török utazó tíz kötetben számolt be élményeiről, két kötetet Magyarországnak szentelt, s ezekben leírta a zombori tartózkodása során szerzett tapasztalatait is. Zombort gazdag városnak nevezte, ám nem tudhatjuk pontosan, hogy a tizenhetedik század derekán a török uralom alatt álló területen mi is számított gazdagságnak. Az úti beszámoló hírül adta, hogy a város egy órányira fekszik a Dunától, és hogy a kikötője Erdőd, amiből egyik állítás se igaz. Herceg kipicézte ezt a tárgyi tévedést, de nyomban hozzátette, hogy a legelső zombori útleírás kétszáz évre előre elhintette eme topográfiai elvételés magvát, a Duna közelsége így került be Papp Dániel regényébe is, ami miatt Szenteleky Kornél még elbeszélői tehetségét is kétségbe vonta. Herceg viszont nem a kilométereket és a Duna jobb, vagy bal partjának pontosítását kérte számon a török útleírón, hanem a táj által meghatározott emberi karakter ábrázolásában látta meg, hogy Cselebi valóban a szeretett városában járt, és több mint három évszázaddal korábbi állapotában láthatta azt. „Egy hétig időztünk itt, és kedvünkre kibeszélgettük magunkat” – jegyezte fel Evlija, és ebből Herceg nyomban ráismert Zomborra, „ahol mindig szerettek nagyokat beszélgetni”⁴. Az idillikus, békésen kvaterkázó emberekről alkotott képet a töröknek

¹ *Zombor történetírói*. Dunatáj, 1974. szept. 25., 37. sz. 6. p., utóbb: *Zomborról szólva...* in: Herceg János: *Összegyűjtött esszék, tanulmányok III.*, összegyűjtötte, az utószót és a jegyzeteket írta: Pastyik László mgr., Szerkesztette Toldi Éva mgr., Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003. 39. p.

² Evliya Çelebi, magyarul Evlia vagy Evlija Cselebi (1611–1687) török világotutazó. Herceg az Evlija névváltozatot használja, írása születésekor még nem jelent meg útirajzainak magyar fordítása: *Evlija Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai. 1660–1664*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

³ Uo. 38. p.

⁴ Uo. 39. p.

elhitte, mert belefért az általa kialakított képbe, de hamisítást kiáltott, amikor Szlatkovics Máté plébános krónikáját olvasta: „... szebbnek igyekezett festeni a várost és lakóit a valóságnál. Az ő képe a régi Zomborról idilli állapotokat érzékeltet százéves öregekkel, a várost körülvevő kis szőlődombokkal, ahol megterem a nép mindennapi bora, miközben a tehetősebb réteg és a nemesség baranyai és még távolabbi vidékek drága borát issza. Mindez pedig a tökéletes jólét bizonyítéka.”⁵ A jóhiszemű plébános jócskán átvágta az utókort, a pásztorköltészet idilljével vetekedő leírással szemben Zombor „... nem volt paradicsom. Iványi, Érdújhelyi, Grosschmid Gábor és megannyi történésze a vidéknek más és más vonatkozásban szólva Zomborról, nem hagyott az utókorra ilyen illúziókat. A szabad királyi város jogáért is súlyos adósságok terhét kellett nyögnie, s később a polgáriasodás időszakában igencsak megszenvedte a nép a maga sorsát.”⁶ – szögezte le tárgyilagosan Herceg.

A város, amit nem a polgárság, hanem a leszerelt határőrvidéki katonák tettek várossá⁷, az idillikus jólét és gazdagság korabeli leírásaival szemben igencsak előnytelen helyen épült. Utak híján a végtelen pusztában külön szerencse volt idetalálni, hiszen az utak kijelölése csak 1712-től kezdődött, a gyakorta használt csapások nyomán kialakuló utakat pedig III. Károly és Mária Terézia regnálása alatt kezdték fákkal beszegíteni, mert akkortájt még nem GPS segítségével tájékozódott az utazó, hanem a Nap és Hold vezérelte és a faszorok vezették. De kereskedelmi útvonal errefelé soha nem haladt, így a város nem is nyerte el a kereskedelemhez szükséges árufeltartási jogot, a fő kereskedelmi útvonal pedig, a Duna bizony nem egy óra járásnyira volt távol, hanem sokkal messzebb. Ezekről az időkről szögezte le Herceg, hogy: „A középkorban tehát nemcsak kereskedelmi téren maradt el Zombor a vidék, főleg a déli

helységek mögött. A hatalom fénye is elkerülte. Csak az árnyékát viselte magán nyomasztóan századokon át.”⁸ Igaz, hogy az első vasút Zomboron át vezetett a tengerre, de a nagy nemzetközi járatok, mint pl. az Orient-expressz, messze elkerülték, a vasúti szárnyvonalak kiépítése viszont megkövetelte a bekötőutak építését, ami azt a furcsa helyzetet hozta magával, hogy ezen a vidéken a közlekedési lehetőségek a vicinális nyomvonalaihoz igazodtak. Ahogy Herceg írta: „Zombor beszorult a maga kis területére, amely csak a belső fejlődésre tartogatott némi lehetőséget.”⁹

De Zombornak mindig megvoltak a maga sajátosságai, amelyek szívet melengetően szerethetővé tették a várost. Potenciális gazdasági értékét csupán azt követően mérték fel, hogy a szabad királyi város kiváltságjogai elnyeréséért fizetett 150 000 aranyforint törlesztésekor az uzsorakamatok miatt egyre nagyobb adósságba verte magát a városi hatóság. Ekkor mérték föl a város határában fekvő földek értékét, de a fölmérést meg kellett ismételni, ugyanis kétezer lánc „kézenkőn eltűnt a kataszterből, és részben eltitkoltatott”¹⁰. Herceg ennek kapcsán kezdett emlékezni a szittyókra, barákra, mocsarakra, a Kígyósból és a Mosztongából halat és csíkot fogó szegényekre, a „görögökre”, akikről tudni kell, hogy a zombori nyelvhasználatban a szerb és örmény, vagy ahogy délebbre nevezik őket, cincár kereskedőket hívták görögöknek, és egy zombori sajátosságról, a „csajrá”-ról, ami nem egyéb, mint a városkapun belül levő, kertészetre alkalmas föld. S ha már a város topográfiájáig jutottunk, időzzünk egy keveset itt. A zomboriak, és a Zomborról írók szerettek legendákat költeni, Herceg meg imádott ködöt oszlatni. Tekintve, hogy a bükkszállási erdő telepítéstörténetét senki sem írta meg, forrás hiányában Szlatkovics Máté krónikájához fordult, és nyomban cáfolta annak szinte mitologikus jelenetét,

⁵ Uo.

⁶ Uo. 40. p.

⁷ Zombor szabad királyi város első tanácsának tagjai: Parčetić, Živojnović, Marković, Bokerović, Kekezović, Bogišić, Damjanović, Pavlović, Karatić, Rajković, Popović és Stojšić kiszolgált kapitányok, hadnagyok és zászlótartók voltak. Vö. im. 43. p.

⁸ *Kereskedők és katonák*. Dunatáj, 1977. márc. 9. sz. 6. p. Utóbb: *Utak és célok*. in: Herceg János: *Összegyűjtött esszék, tanulmányok III.*, összegyűjtötte, az utószót és a jegyzeteket írta: Pastyik László mgr., Szerkesztette Toldi Éva mgr., Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003. 32. p.

⁹ Uo.

¹⁰ *Mit ér egy város*. Dunatáj, 1974. márc. 6. sz. 6. p. Utóbb: uo. 42. p.

amelyben a város bírása, Markovics József határőrvidéki kapitány a vállán lógó tarisznyából a szülőföldjéről, Szlavóniából hozatott makkot elszórva telepíti a Sikarát és a Bükkszállási erdőt. Mert bármennyire is daliás lehetett a kapitány, a kilencszázhatvan hold erdősitése se félnapi munka.

Azt viszont Herceg is megerősítette, hogy Markovics rendelte el az utcák fásítását, és a rá száz évre polgármesterré választott Csihás Benő voltaképpen elődjének munkáját fejezte be. Mielőtt megyeszékhellyé választották volna, úgy beszéltek Zomborról, mint e megtiszteltetésre érdemtelen városról, amelynek se fája, se vize nincsen, később pedig már a nagy területű zöldövezetei nyomán parkvárosként, árnyas sétányai, parkosított utcái alapján pedig a nyugdíjasok városának titulálták, mintha csak a tizenharmadik századi krónikás által valósként vizionált kép elevenedett volna meg a jólét és az üdeség székhelyéről. Úri városnak is nevezték, hiszen a csend és nyugalom azilumában a megyeszékhely által kitermelt keménygalléros hivatalnokok siserehada nyüzsgött, a gőgös és rátarti főhivatalnokok képzettségüknek és műveltségüknek megfelelő környezetet igyekeztek teremteni maguknak, ám hamarosan nem a műveltség, hanem a pénz diktált, és a vagyonosodó polgárt nem a kultúra érdekelte legelőbb. Így lett csak negyven évre azután színháza a városnak, hogy Szabadkán már működött a teátrum, és ugyanígy megkésve létesült a zeneiskola is – írja Herceg. Az úri város viszont csak a város központját, a hivatalnokok és a megtollasodott polgárok lakhelyét jelölte, a lakosság nagyobb része a periferián, homogén szegénységben, de nemzeti-vallási szempontból elkülönülve élte a maga sajátosan zombori életét. „Itt, a város peremén még népviseletben jártak. Bő szoknyás lányok jöttek időnként a városba innen egymásba kapaszkodva és négy szólamban énekelve, ha szerbek voltak. És subás parasztemberek, hosszú befont hajjal a Prnjavorból, mint egy külön világból. A felsővárosiak papucsban s nem lábhoz tapadó nadrágban, még a német hatást őrizve,

Szelencsében viszont már egy felemás viselet érvényesült, félúton a »mesteresség« felé tartva, de mindenütt épen és érintetlenül megőrizve nyelvet, szokást, hagyományt.

A külvárosból jöttek a pásztorok kántálni karácsony táján, ott ugráltak tüzet Illés napjának előestéjén, s más városrészekben már feldíszítették a házakat akáclombokkal május elsejére, amikor a Flórián¹¹ utcán túl, a Csutkafaluban még Walpurgis éjszakájának babonái voltak érvényesek. Faluhelyen nem ragaszkodhatott így a nép az ősi életformához, mint itt, a város peremén. [...] Ez a határozott elkülönülés lehetett az oka, hogy a zombori külvárosok megtartották jellegzetes nyelvi és vallási sajátosságait.”¹² Éppen ezen jellegzetességek nyomán tarthatjuk különösnek, hogy a „népi(es)ség” eme tobzódása nyomán a keménygalléros hivatalnokok „úri városának” vonzáskörébe tartozó Nyugat-Bácska magyar irodalmára soha nem volt jellemző a Szeged környékén mély gyökereket verő népie(s)ség: „Telecskán innen – mert mintha ez lett volna a vízvonal – nyoma sem volt ennek a magyar népiségnek. Nem mintha errefelé nem lett volna magyar parasztság. Doroszló, Gombos, Bácskertes a maguk egzotikus szépségében tökéletesen kialakult népi életformát éltek, a folklór igazán gazdag és színes változataival. Csak épp egy szellemi központ nem volt, ahova összefutottak volna ennek a népiségnek a közös szálai.

A történelmi társulat érdeklődését túlonúl lekötötte a messzi múlt, a megyei írók csoportosulásának pedig – ha a Szegedtől való elszakadási vágy számos jelével is – merőben más célja volt. És mintha az újabb magyar települések is, Szilágyi és Gyulafalva például, egy általánosabb magyar paraszti öszkép és életérzés látszatát keltették volna.”¹³

A nemzeti-vallási elkülönülésben élő kisváros topográfiai térképén fontos helye van a szőnyegszövő üzeméről híres Só¹⁴ utcának, a sötét múltú Krónits-palotának, a Város- és Megyeházának, a legsötétebb Prnjavornak tekintett

¹¹ Ma: Batinai utca.

¹² *A város peremén* Dunatáj, 1980. márc. 5. 9. sz. 6. p. Utóbb: uo. 49. p.

¹³ *Kastélyok és tanyák*. Dunatáj, 1973. ápr. 18. 16. sz. 6. p. Utóbb: i. m. *Táj és irodalom*. 66. p.

¹⁴ Ma: Čitaonička [Olvasókör utca].

Hunyadi¹⁵ utcának, a nagy nemzetiségi vízvázalstónak számító „Szerb körút”-nak¹⁶, de a vidékies hangulatú városrészekben fölbukkanó parkocskáknak, „tenyérnyi oázisok”-nak. Ilyen állt „az Apatini úton például, ahol az utca végén egyszerre kiszélesedett a fasor, s egy sóhajtásnyi idő után megint bezárult. De sétány kanyargott benne, s körbe ültetett hibiszkuszbokrok szigete, földbe ásott padokkal s a tisztáson gyöngyöző pázsittal. Aztán a Bezdáni út és a Zöldfa¹⁷ utca sarkán, a selyemtéglás kocsmá és a mézárászék, valamint a Vancsek Béla műhelye közötti háromszögben az a kis park. [...] És volt egy ilyen miniatűr park a Könyök¹⁸ utca sarkán, a sárgára festett régi iskolánál, az egész bicskás Szelencsét megszelídítve bokraival...”¹⁹ S volt még egy ilyen aprócska arborétum a Szontai út és a Schweidel József²⁰ utca sarkán, meg egy a Prnjavor bejáratánál, a Konjović utca sarkán, amiről Herceg János 1975-ben mint az egyetlen fennmaradt minioázisról írt. Mintha a város fölszámolta volna saját hagyományait, bekebelezte volna önnön múltját.

Herceg János helytörténeti esszéit olvasva színesen, életesen, szinte tapinthatóan jelennek meg a város múltjának eseményei, színterei, lakói, hagyományai, kultúrtörténeti értékei, ám a múltbéli élénk pezsgés panorámája mögött egyre inkább kirajzolódik egy arra utaló kép is, hogy Zombort a kultúra városának nevezni nem egyéb, mint lokálpatrióta eufémizmus, ami kevesebbet ad a tényekre, mint a legendákra. A zomboriak kedvelik a legendákat, Herceg is szívesen mondta őket tovább, de a szülővárosa iránti szeretete nem homályosította el látását, sem tárgyilagosságát, amikor ekképpen írt: „... Zombor művelődési élete csakhamar elmaradt a gazdaságilag fejlettebb Szabadkái mögött. Egyre inkább leszorult ezen a téren is mellékútra, s a falvakkal sokkal nagyobb volt az érintkezése, mint a városokkal és távolabbi vidékekkel. Mintha szellemi élete is arra lett volna ítélve, hogy a vicinálisok vonalát kövesse a Bácskaságban.”²¹

¹⁵ Ma: Miloš Obilić utca.

¹⁶ Nem hivatalos név, a mai Živojin Mišić körutat jelöli.

¹⁷ Ma: Petar Drapšin utca.

¹⁸ Ma: Školska [Iskola utca].

¹⁹ *Közhelyek között*. Dunatáj, 1975. júl. 30. 29. sz. 6. p. Utóbb: uo. 55. p.

²⁰ Samko Radosavljević utca.

²¹ *A sürgető idő*. Dunatáj, 1976. okt. 27. 43. sz. 6. p. Utóbb: uo. 33. p.